

Sietske Waslander

Sietske Waslander is hoogleraar sociologie aan TIAS, School for Business and Society te Tilburg, en lid van de Onderwijsraad. E-mail: s.waslander@tias.edu.

Zwijgen kan niet meer

De beloften van ICT voor het onderwijs

Ontwikkelingen op het gebied van ICT gaan razendsnel. Ook in het onderwijs krijgen we regelmatig voorgespiegeld dat we aan de vooravond van een revolutie staan. Maar hoe waarschijnlijk is dat eigenlijk, wat zijn de beloften van ICT in het onderwijs? Sietske Waslander benadert deze vraag vanuit een sociologisch perspectief¹.

Als het over onderwijs gaat, zien we vaak plaatjes zoals die in afbeelding 1, met als boodschap dat alles de afgelopen eeuw ingrijpend veranderd is, behalve het onderwijs en dat dat heel erg is. Maar je kunt er ook anders naar kijken. Sociologen zien onderwijs als een vorm van 'sociale organisatie van leren'. Die vorm verschilt naar tijd en plaats, en veranderingen hangen sterk samen met de maatschappelijke context. Wat dit soort plaatjes ook laten zien is dat de sociale organisatie van leren er in het formele onderwijs al vele jaren op veel plaatsen in de wereld ogenschijnlijk ongeveer hetzelfde uit, zeker in het funderend onderwijs. Kennelijk hebben we in de loop der tijd een 'sociale organisatie van leren' ontwikkeld die heel robuust is. Dat kan niet alleen maar gewoonte of gemakzucht zijn, daar moet wel iets in zitten wat essentieel is voor leren. Bij mij roepen deze plaatjes daarom andere vragen op.

Wat maakt deze vorm zo robuust? En hoe kunnen we dat in de toekomst behouden?

Ter geruststelling, ik ben geen conservatieve, wereldvreemde scepticus. Mijn verhaal komt er op neer dat ICT in potentie heel veel impact kan hebben; óf dat gebeurt, zal minder afhangen van de techniek, maar veel meer van heel andere dingen. Als we dezelfde dingen blijven doen, maar dan met ICT, doen we in het beste geval dezelfde dingen beter. Maar de vraag moet zijn of we de goede dingen doen. Om die vraag te beantwoorden zullen we moeten praten over dingen waar we in Nederland liever over zwijgen.

Massamaatwerk

De grote belofte van ICT is dat het de mogelijkheid biedt voor gepersonaliseerd leren, voor onderwijs-

¹Dit artikel is een bewerking van de rede die Sietske Waslander 29 september jl. uitsprak bij de opening van de Nationale Onderwijsweek.

Afbeelding 1. Onderwijs toen en nu

op-maat, voor maximale individuele talentontwikkeling. Die taal van personaliseren en maatwerk valt in de vruchtbare voedingsbodem van een samenleving waarin individualisering voortschrijdt. We vinden de verschillen tussen mensen belangrijk. Iedereen is uniek en dat willen we erkend zien. Individualisering betekent tegenwoordig ook zelf kiezen, zelf redzaam en zelf verantwoordelijk zijn. Die individualisering trekt ook z'n sporen door het onderwijs. Tot voor kort gold voor populaire studies een loting. Maar we houden er niet van dat ons leven door het lot wordt bepaald. Straks mogen instellingen zelf uitmaken hoe ze toekomstige studenten selecteren. Tegenwoordig vinden we dat eerlijker. Maar er is

ook een keerzijde. Waar je vroeger nog kon denken dat je pech had als je was uitgeloot, luidt straks de vraag wat jij niet goed hebt gedaan om jezelf geselecteerd te krijgen. Word je niet geselecteerd, dan heb je geen pech gehad, maar zelf gefaald.

In het kielzog van voortschrijdende individualisering is maatwerk op veel terreinen van ons leven heel gewoon geworden. Op allerlei markten kunnen consumenten eigen keuzes maken en producten personaliseren. In de industrie staat dit bekend als *mass-customization*, massamaatwerk, het bieden van maatwerk, met de efficiency van massaproductie.

Afbeelding 2. Personaliseren, maatwerk, variatie

Op afbeelding 2 staat een aantal voorbeelden van maatwerk, die mogelijk zijn dankzij een vorm van standaardisatie. Dat is namelijk een wetmatigheid: variatie vereist een vorm van standaardisatie. De standaard geeft aan waar iets een variatie op is. Het voert te ver om hier diep op deze wetmatigheid in te gaan, maar ik ga proberen het punt duidelijk te maken aan de hand van containers (zie afbeelding 3).

Toen containers wereldwijd standaardmaten kregen, zorgde dat voor een enorme groei in het goederenvervoer. Dankzij die standaardmaten kunnen containers *from all over the world* worden verwerkt en net zo gemakkelijk per schip, per vrachtwagen of per trein worden vervoerd. De infrastructuur is op die standaarden afgestemd en dat maakt grote variatie in vervoersmiddelen mogelijk. De standaardcontainer is aan de buitenkant hetzelfde, terwijl er van alles en nog wat in kan. Het is daarmee ook een voorbeeld van een standaard in vorm, die samen gaat met een schier oneindige variatie in inhoud.

Bij het digitaliseren van lesmateriaal speelt iets vergelijkbaars. Een van de ambities van het *Doorbraakproject ICT en onderwijs* voor primair en voortgezet onderwijs (zie <http://doorbraak-onderwijsenict.nl>) is het aanleggen van één infrastructuur op basis van standaarden, zodat er als het ware een spoor wordt aangelegd waarover brokken leerinhoud vervoerd kunnen worden. Op die manier kunnen leraren digitaal lesmateriaal uitwisselen en combineren.

Infrastructuur en standaarden zijn belangrijk. Beter gezegd, het zijn noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voorwaarden voor iets wat op een onderwijsrevolutie zou kunnen lijken. De beloften van ICT gaan immers veel verder dan het digitaliseren van lesmateriaal. Die gaan vooral over personaliseren en onderwijs-op-maat. Gelet op de wetmatigheid dat variatie en standaardisatie elkaar nodig hebben, zou de eerste vraag als we het over maatwerk en variatie hebben moeten zijn: variatie van wát? En wat moeten we dan standaardiseren om die vorm van variatie mogelijk te maken?

Afbeelding 3. Variatie dankzij standaardisatie

Variatie van wát?

Op die vraag - variatie van wát? - zijn vele antwoorden mogelijk. Ik noem er een paar, er zijn er meer. Je zou de 'wijze van toediening' kunnen variëren, zoals dat bij medicijnen gebeurt. De werkzame stof is steeds hetzelfde - dat is standaard - maar het kan via pillen, poeders, zetpillen, bruistabletten of infusen tot mensen komen. Je zou kunnen zeggen dat in het onderwijs de leerstof ook op verschillende manieren tot mensen komt. De een luistert het liefst naar een leraar, de ander leest een tekst, een derde bekijkt een filmpje en weer een ander gaat direct aan de slag, in iedere combinatie. Deze vorm van variatie is op zich niet nieuw, ICT kan er wel bij helpen. Overal in het land, in alle sectoren van het onderwijs ontwikkelen leraren op dit moment andere en nieuwe manieren om leerlingen te laten leren. Heel interessant en heel inspirerend. Op die manier kan het onderwijs voor leerlingen boeiender en beter worden. Voor het werk van leraren heeft dit grote consequenties. Het kan de voorbode zijn van een didactische revolutie. Dat is mooi, maar is dat dan wat die beloofde onderwijsrevolutie is?

Tempo kan een ander antwoord zijn op de vraag 'variatie van wát?', zodat de ene leerling of student sneller door de stof gaat dan de andere. Ook dat is niet nieuw, zeker in het primair onderwijs is dit dagelijkse praktijk. ICT kan het variëren in tempo wel een impuls geven; het is het logische vervolg op die didactische revolutie. De vraag wordt dan, wat doen we met de 'gewonnen' tijd? Je kunt die tijd benutten om te verbreden, te verdiepen of te versnellen. Het overheidsbeleid zit vooral op het spoor van versnellen en verdiepen. Een vijfjarig vwo, waarover we onlangs hoorden, is een voorbeeld van versnellen. Verdiepen is in het voortgezet onderwijs bijvoorbeeld het afsluiten van een vak op een hoger niveau dan de rest van de vakken. Leerlingen op het vmbo kunnen bijvoorbeeld geschiedenis afronden op havoniveau. Dat kan al, maar de staatssecretaris wil het stevig aanmoedigen. Vroeg of laat genereert dat andere

vragen: krijgt iemand met een havodiploma met vier beta-vakken op vwo-niveau toegang tot een beta-studie aan de universiteit?

Variatie in inhoud

Bij variatie in 'wijze van toediening' en ook bij variatie in tempo, fungeert de inhoud impliciet als standaard. Maar wat nu als we juist die inhoud willen variëren, of beter gezegd, meer willen variëren, want er is nu natuurlijk al variatie in inhoud. In Nederland vinden we het heel lastig om een

Op die manier kan het onderwijs voor leerlingen boeiender en beter worden

verstandig gesprek te voeren over de inhoud van het curriculum. Iemand in Den Haag hoeft maar 'artikel 23' of 'staatspedagogiek' te roepen en we zijn er weer voor jaren klaar mee. De vraag is of we ons dat nog veel langer kunnen veroorloven. De inhoud van het onderwijs is het taboe waarover we volgens mij niet langer kunnen zwijgen.

Er wordt de afgelopen jaren regelmatig gesproken over *21st century skills*. Onder die grote paraplu vallen bijvoorbeeld vaardigheden als kritisch denken, creativiteit, samenwerken en reflecteren op hoe je leert. Anders dan die vreselijke term doet vermoeden, zijn die vaardigheden niet nieuw. Wel is er een sterk vermoeden dat ze in een verder globaliserende en individualiserende samenleving belangrijker worden om je in het leven goed te kunnen redden. Voor leerlingen en studenten is het daarom belangrijk om ze te kunnen ontwikkelen. Een kenmerk van deze vaardigheden is dat ze, inhoudelijk 'leeg' zijn. Je kunt alleen maar kritisch denken als je ook ergens over denkt; je werkt pas

samen als je ook ergens aan werkt. Typerend voor die *21st century skills* is dat je ze leert aan de hand van iets anders. Daarom is het ook onzinnig om er een apart vak van te maken. Andersom is het ook zo dat er niet één specifiek vak is waar je die skills zou kunnen leren - dat kan in principe bij alle vakken. Het is daarom misschien wel beter om in plaats van te spreken van skills te spreken van kwaliteiten van onderwijs, die aanzetten tot kritisch denken, creativiteit, reflectie, enzovoorts.

Vanwege het ongemak om het over de inhoud van het onderwijs te hebben, wordt er in Nederland relatief weinig op de inhoud van het curriculum gestuurd, althans, via de voordeur van de democratische besluitvorming. De minister stelt de kerndoelen vast, maar die zijn heel ruim. Via zij- en achterdeuren wordt er veel meer en soms zelfs vrij stevig op de inhoud gestuurd. Dan moet u denken aan leerplanontwikkelaars, kenniscentra, educatieve uitgeverij, vakcommissies, toetsenmakers, en soms ook de inspectie. Voor mensen die daar

Het is een beetje schimmig hoe het curriculum tot stand komt

niet direct zelf bij betrokken zijn, is het vaak een beetje een schimmig proces om te traceren hoe het curriculum van alledag nu uiteindelijk tot stand komt. Bovendien werkt het in het primair onderwijs weer anders dan in het voortgezet onderwijs, en daar weer anders dan in het beroepsonderwijs. Voor de *21st century skills* betekent het dat ze van iedereen zijn en daarmee vaak van niemand. Er is op zich grote overeenstemming over het belang van deze kwaliteiten voor het onderwijs voor de toekomst. We zien het alleen niet echt terug. Zo wordt er bijvoorbeeld in het voortgezet onderwijs

in lesmethodes en in eindexamens nauwelijks een beroep op gedaan. Veel leraren vinden het belangrijk om er aan te werken, maar om allerlei op zich legitieme redenen gebeurt het op veel scholen niet of nauwelijks. Het komt er nu eigenlijk op neer dat je als leerling het geluk moet hebben van een school of een specifieke leraar die met die kwaliteiten de lessen invult, of het geluk moet hebben dat je ze buiten school ontwikkelt. En dat is toch vreemd als we vinden dat ze voor iedereen belangrijk zijn.

Doen we de goede dingen?

Met ICT in het onderwijs kunnen we heel goed de dingen die we al deden, blijven doen. Misschien wel beter, of een beetje anders. Maar de echte vraag is: doen we de goede dingen, juist ook wat betreft de inhoud. Welke basis hebben alle leerlingen nodig, bijvoorbeeld om in deze tijd met oceanen van informatie hun weg te vinden? En dan heb ik het niet over de vaardigheid om over de oppervlakte van die oceanen te surfen, maar over de kennis die nodig is om te weten wat je zoekt, en dat ook te vinden. In zo'n open publiek debat moeten we toch tot een interessanter en meer inspirerend antwoord kunnen komen dan het huidige antwoord van taal en rekenen.

In het denken over die basis spelen ook andere dingen mee. De voortschrijdende individualisering trekt ook door het onderwijs. Geen loting, maar individuele selectie; geen speciaal onderwijs, maar passend onderwijs voor iedere individuele leerling. Maximale, individuele talentontwikkeling, met onderwijs-op-maat en gepersonaliseerd leren. Je zou bijna denken dat onderwijs is toegenomen tot de zakelijke dienstverlening en dat het alleen maar een individueel doel en een persoonlijk belang dient. Als socioloog vind ik dat eng, eng in de zin van beperkt en in de zin van riskant. Onderwijs vervult op maatschappelijk niveau namelijk een aantal kernfuncties. Het is, in de woorden van Kees Schuyt, net als de rechtsspraak, de democratie en academische vrijheid, een van de

steunberen van de samenleving. Juist in een tijd van sociale veranderingen en maatschappelijke tegenstellingen, in een cultuur waarin we meer waarde hechten aan snelheid en flexibiliteit dan aan voorspelbaarheid en loyaliteit, is de samenleving gebaat bij krachtige steunberen. Daarom is het belangrijk dat de institutie onderwijs ook tegenwicht biedt, niet al te gemakkelijk meegaat in die individualisering, maar ook zorgt voor continuïteit en stabiliteit. Dat tegenwicht kan in verschillende dingen zitten, maar het zit in ieder geval ook in een gemeenschappelijke basis in het curriculum. Bij het nadenken over die inhoudelijke basis gaat het daarom om heel veel meer dan 'wat heb ik er later aan'. Het gaat juist ook om al- dan-niet-gedeelde geschiedenis en cultuur. En ik zou zeggen dat er naast die meer individualiserende *21st century skills*, ook aandacht nodig is voor meer collectiviserende waarden, zoals zorgzaamheid, bescheidenheid en verdraagzaamheid.

Echte persoonlijke aandacht

Tot slot nog een heel ander soort opmerking over de grote belofte van ICT om maatwerk, onderwijs-op-maat en gepersonaliseerd mogelijk te maken. De voorbeelden van maatwerk die ik hierboven heb gebruikt, verwijzen naar dingen. In de wereld van de *mass-customization* is lang gedacht dat wat voor dingen geldt, ook wel voor diensten zal gelden. Het wordt steeds duidelijker dat dat een heel groot misverstand is. Bij diensten, waar de interactie tussen mensen een inherent onderdeel van is, blijkt de meerwaarde niet zozeer te zitten in *customization*, maar in *customer-ization*, persoon-

lijke aandacht voor de klant. Om ieder misverstand te voorkomen: leerlingen en studenten zijn géén klanten en onderwijs is géén zakelijke dienstverlening. Maar deze voortschrijdende inzichten geven wel heel serieus te denken. Zitten we met het denken over maatwerk en onderwijs-op-maat wel op de goede weg? Welke verwachtingen worden er mee gewekt? Voor we het weten is alle retoriek over maatwerk de opmaat voor massale teleurstelling. Immers, met slimme technieken en standaarden is maatwerk van dingen mogelijk. Kijk naar het digitaliseren van leermateriaal. Maar daarmee heb je nog geen onderwijs, laat staan onderwijs-op-maat. Ondertussen scheidt die taal, denk ook aan termen als passend onderwijs en gepersonaliseerd leren, wel allerlei verwachtingen bij leerlingen, ouders en studenten. Ook uit Nederlands onderzoek weten we dat die verwachtingen niet of nauwelijks gaan over 'iedereen zijn eigen individuele leerroute door de lesstof', maar des te meer over persoonlijke aandacht. Helemaal in lijn met de gedachte van *customer-ization*. Leerlingen en studenten willen vooral - net als wij allemaal - erkend, herkend en gekend worden. In deze tijd van individualisering ligt daar een grote - ook pedagogische - opgave voor het onderwijs. Meer ICT in het onderwijs kan daar in het beste geval bij helpen, net als beleid, geld en toezicht. Maar de crux ligt heel ergens anders. Daarom rond ik af met een vraag, die volgens mij het echte hart raakt: *wat staat ons te doen opdat leraren meer echte en persoonlijke aandacht aan leerlingen en studenten kunnen geven?* ■